

Абдильдина Х.¹, Кульжанова Ж.²

¹философия ғылымының кандидаты, аға оқытушы, e-mail: a.xorlan.78@mail.ru

²философия ғылымының кандидаты, профессор, e-mail: zhuldizay_68@mail.ru

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Қазақстан, Астана қ.

**МЕМЛЕКЕТТІҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫНДАҒЫ
ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ ОРНЫ**

Қазіргі мемлекеттік билік ұлттық бірегейлікке жағдай тудыра отырып тұрақтылық құндылықтарының жаңа қырын анықтауда. Осыған орай, халықтың рухани, әлеуметтік және экономикалық жағдайы зерттеліп, оған жауап ретінде жаңаша қоғамдық сана алдыңғы орынға шықты. Тарихи үдерістің негізгі субъектісі бола отырып, халық нақты мақсатына жету, құндылықтарды сақтап қалу үшін және өзінің дамуында адамзат болмысына түсінік бере отырып бейімделе бастайды. Адамзат болмысын анықтау нәтижесінде, халық белгілі бір тарихи беделге ие болады. Ол тарихи беделге өту үшін, тұтастықты сақтап, тұрақтылықты орнатуы тиіс. Тұрақтылықты орнату үшін, адам тек қана, жалпы адамзаттық қасиеттерді ғана анықтамай, ұлттық құндылықтар және оның мән-мағынасына үлкен үлес қосу керек. Кез келген қоғамдық бірлестік өзіндік санасымен айқындалады, сондықтан өзіндік сананың компоненті ретінде өзіндік сипат туындайды. Халықтық негізде субъективті форманың белгісі – қазақстандық сана болып табылады. Халықтық сана мен белгілі бір ұлттың санасын салыстыратын болсақ, ұлттық сана өзіне рационалды және эмоционалды компонентті біріктіреді. Ал ұлттық негізде объективтік форманың белгісі – ұлттық мінез-құлық болады және оның көрінісі басқа ұлттық топтардан сыртқы ментальдық ерекшелігі бар екенін көрсетеді. Бірақ та ұлттық сана мен ұлттық мінез-құлық негізінде әлеуметтік-психологиялық бірегейлік механизмі жатыр. Қазіргі қазақстандықтардың ұлттық бірегейлігінің қалыптасуындағы басты ерекшелік – мемлекеттілік пен патриотизм идеялары, жеке бас бостандығы және азаматтық құндылықтармен сәйкестене алуы тиіс. Ұлттық бірегейлік қоғамдағы барлық әлеуметтік топтардың ерекшеліктерін ескере отырып, жалпы ұлттық сана қалыптастыруда бірлесу қажеттілігін көрсетеді. Ұлттық бірегейлік қоғамдық сана жемістерінің бірі және сонымен бірге ол саяси санаға да әсер ете алады. Жеке адам немесе топ ұлттық бірегейліктің көмегімен азаматтық ұстанымын қалыптасыра отырып, саяси қарым-қатынастардың субъектісі бола алады, яғни мемлекеттің тұрақтылығына үлес қосады. Қазақстан мемлекеті егемендіктің жаңа даму сатысына өткендіктен ұлттық бірегейлік мәселесі өзектілігін қайта жаңғыртты. Ғылыми мақалада ұлттық бірегейлікті қалыптастыратын компоненттері анықталып, бір-біріне байланыстары талқыланған. Ұлттық бірегейлік жалпы ұлттық болмысы, мемлекеттіліктің негізі. Зерттеу барысында адами және этникалық болмысты бөлмеу қажеттілігі қарастырылған.

Түйін сөздер: мемлекеттік идея, ұлттық бірегейлік, ұлттық болмыс, патриотизм, саяси менталитет, ұлттық мінез-құлық, қоғамдық тұрақтылық.

Abdildina H.¹, Kulzhanova Zh.²

¹Candidate of Philosophy, senior lecturer, e-mail: a.xorlan.78@mail.ru

²Candidate of Philosophy, professor, e-mail: zhuldizay_68@mail.ru

Kazakh agrotechnical university after S. Seifullin, Kazakhstan, Astana

The place of national unity in the sustainable development of the state

Modern state power is a new aspect of the values of stability, creating conditions for national identity. In this regard, the new social consciousness has come to the forefront in studying the spiritual, social and economic status of the population. Being the main theme of the historical process, the population

begins to adapt to the achievement of a specific goal, preserve values and give an idea of the essence of mankind in its development. As a result of the identification of humanity, people enjoy a certain historical authority. He must maintain integrity and establish stability to achieve historical reputation. For the sake of stability, people must not only identify universal human qualities, but also national values and make a significant contribution to its meaning. Any social association is determined by self-consciousness, and therefore it is a distinctive feature of self-awareness. Symbol of subjective form on a public basis is Kazakhstan's consciousness. Comparing the consciousness of people and the consciousness of a particular nation, the national consciousness unites with a rational and emotional component. And on the national basis, the sign of the objective form – national behavior and its appearance show that it has an external mentality from other national groups. But there is also a mechanism of social and psychological identity based on national self-awareness and national behavior. The main feature of the formation of the national identity of modern Kazakhstan is that it can correspond to the ideas of statehood and patriotism, personal freedom and civic values. National identity reflects the need to unite in the formation of national consciousness, taking into account the characteristics of all social groups in society. National identity is one of the fruits of public consciousness and at the same time can influence political consciousness. A person or group can be the subject of political relations, forming a civil position through a national identity, which contributes to the stability of the state. As the state of Kazakhstan passed to a new stage of sovereignty, the issue of the national identity was renewed. The scientific article examines the components of national identity, the relationship between them. National identity is the essence of the nation, the basis of statehood. The study considers the need not to separate a person and ethnicity. Kazakhstan has moved to the next stage of its development, so it is important and significant to note the relevance of the problem of national identity, which is an integral part of spirituality in general. This article examines the components of national identity. National identity is the basis of statehood and national existence. At the same time, human and ethnic ties are considered as a necessity of nationality.

Key words: national idea, national identity, national existence, patriotism, political mentality, national characteristics, social stability.

Абдильдина Х.¹, Кульжанова Ж.²

¹кандидат философских наук, e-mail: a.xorlan.78@mail.ru

²кандидат философских наук, профессор, e-mail: zhuldizay_68@mail.ru

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Республика Казахстан, г. Астана

Место национального единства в устойчивом развитии государства

Современная государственная власть – это новый аспект ценностей стабильности, создающий условия для национальной идентичности. В этой связи новое социальное сознание вышло на первый план в изучении духовного, социального и экономического статуса населения. Будучи основной темой исторического процесса, население начинает приспосабливаться к достижению конкретной цели, сохранять ценности и давать представление о сущности человечества в его развитии. В результате идентификации человечества люди пользуются определенным историческим авторитетом. Он должен поддерживать целостность и устанавливать стабильность для достижения исторической репутации. Ради стабильности люди должны не только идентифицировать универсальные человеческие качества, но и национальные ценности и вносить значительный вклад в его значение. Любое общественное объединение определяется самосознанием, и поэтому оно является отличительной чертой самосознания. Символом субъективной формы на публичной основе является казахстанское сознание. Сравнивая сознание людей и сознание определенной нации, национальное сознание объединяется с рациональным и эмоциональным компонентом. И на национальной основе знак объективной формы – национальное поведение и его внешний вид показывают, что он имеет внешний менталитет от других национальных групп. Но есть также механизм социальной и психологической идентичности на основе национального самосознания и национального поведения. Главная особенность формирования национальной идентичности современных казахстанцев заключается в том, что она может соответствовать идеям государственности и патриотизма, личной свободы и гражданских ценностей. Национальная идентичность отражает необходимость объединения в формировании национального сознания с учетом особенностей всех социальных групп в обществе. Национальная идентичность является одним из плодов общественного сознания и в то же время может влиять на политическое сознание. Человек или группа могут быть предметом политических отношений, формируя гражданскую позицию через национальную идентичность, что способствует стабильности государства. По мере того, как состояние Казахстана перешло на новый этап суверенитета, вопрос общенациональной идентичности был возобновлен. В научной статье рассматриваются компоненты национальной идентичности, взаимоотношения между ними. Национальная идентичность является сущностью

нации, основой государственности. В исследовании рассматривается необходимость не разделять человека и этническую принадлежность. Казахстан перешел на следующий этап своего развития, поэтому важно и значимо отметить актуальность проблемы национальной идентичности, которая является неотъемлемой частью духовности в целом. В данной статье рассматриваются компоненты национальной идентичности. Национальная идентичность является основой государственности и национального бытия. Вместе с тем рассматриваются человеческая и этническая связи как необходимость национальности.

Ключевые слова: государственная идея, национальная идентичность, национальное бытие, патриотизм, политический менталитет, национальная характеристика, общественная стабильность.

Тарихи үдерістің субъектісі болып, халық нақты мақсатына жету, құндылықтарды сақтап қалу үшін және өзінің дамуында адамзат болмысына түсінік бере отырып бейімделе бастайды. Адамзат болмысын анықтау нәтижесінде, халық белгілі бір тарихи беделге ие болады. Ол тарихи беделге өту үшін, тұтастықты сақтап, тұрақтылықты орнату тиіс. Тұрақтылықты орнату үшін, адам тек қана, жалпы адамзаттық қасиеттерді ғана анықтамай, құндылықтар, оның мән-мағынасына үлкен үлес қосу керек. Кез келген қоғамдық бірлестік өзіндік санасымен айқындалады, сондықтан өзіндік сананың компоненті ретінде өзіндік сипат туындайды. Халықтық негізде субъективті форманың белгісі – қазақстандық сана болып табылады. Халықтық сана мен белгілі бір ұлттың санасын салыстыратын болсақ, ұлттық сана өзіне рационалды және эмоционалды компонентті біріктіреді. Ал ұлттық негізде объективтік форманың белгісі – ұлттық мінез-құлық болады және оның көрінісі басқа ұлттық топтардан сыртқы ментальдық ерекшелігі бар екенін көрсетеді. Бірақ та ұлттық сана мен ұлттық мінез-құлық негізінде элеуметтік-психологиялық бірегейлік механизмі жатыр. Сонымен қатар, халықтық бірегейлік өзінің туған тілінде сөйлегенінен басталады. Сондықтан халықтың сақталуы мен дамуы біздің ойымызша, тілге тікелей байланысты. Халықтық бірегейліктің тұрақтылығы адамның өзіндік жеке даралық «мен» және элеуметтік қабылдаулар мен елестетулерді үйлесімділікке әкеледі. Бірақ, бейімделу үдерісі динамикалық болғандықтан, сыртқы әлемнің өзгеруіне байланысты, адам бірегейлігі әр түрлі қадамнан өтіп, өзінің тұрақтылығын баяу түрде жоғалтады.

Халықтың мінез-құлқы – бірегейліктің ең күрделі сақталған, ақылмен түсіндіруге келмейтін азығы. Мінез-құлық грек тілінен аударғанда: ерекшелік, белгі, көрініс деген мағынаны білдіреді. Кейбір деректерде мінез-құлық тұлғаның дара қасиеттерінің жиынтығы деп берілсе, кейбіреулерінде, тұлғаның жүріс-

тұрысындағы қабілеттерінің жиынтығы деп берілген. Мінез-құлық өзінің негізгі әр түрлі шындыққа байланысты адамның қажеттілігін, қызығушылығын, идеалдарын, мақсатын көрсететін, тұлғаның анықталған, тұрақты жүріс-тұрысының бағыты деп білінеді. Мінез-құлықтың мәнін ашу үшін, ұлтты тарихтың негізгі субъектісі ретінде білуіміз керек. Бұрынан белгілі ұлтты анықтауда, екі түрлі бағыт бар, біреуі, ұлтты этносқа жақындатып, екіншісі мемлекетке теңестіреді.

Демократияға жету үшін қоғамдағы еркіндік пен әділеттілікті қалыптастыруымыз шарт болып табылады. Ұлттық саясаттың принциптерінің ішіндегі маңыздылары деп, «заңның жоғарыда тұруын, мемлекеттік егемендікті бекітуді және ұлттық саясаттың әділетті түрде шешілуін» тандар едік.

Қазақстанның кеңестік дәуірден кейінгі дамуының күрделі және қарама-қайшылықты үдерістерге толы екенін мойындадық. Экономикалық және саяси-әлеуметтік реформаларды жүргізу барысында азаматтарымызға еркіндік беріле бастады, осы еркіндікті пайдаланып ұлттық өзіндік сананы түсіну және өткен тарихымызға еркін халықтың көзімен қайта қарау екіпінді жүріп жатыр. Қазақстандықтар қазіргі таңда жаңа экономиканың, саяси жүйенің, қоғамдық қатынастардың, дүниеге көзқарас мәселелерін шешу үстінде. Азаматтардың жаңаша ойлау, бағалау жүйесі қалыптаспайынша дамыған азаматтық қоғамы бар демократиялық құқықтық мемлекеттің қалыптасуы мүмкін емес. Конституцияда жазылған Қазақстанның унитарлы, зайырлы, элеуметтік, президенттік республика болып қалыптасуына саяси элита жауап берсе, Қазақстанның демократиялық, құқықтық болып қалыптасуына жауапты – халық.

Қазақстандық қоғам әртүрлі ұлт өкілдерінің бір-бірін түсінуіне негізделеді. Қазақстанды мекеңдеген этностардың ортақ тарихи тағдыры қазіргі қазақстандық халықтың өзіндік санасына, оның өмірлік түсініктері мен ұмтылыстарына,

құндылықтары мен идеалдарына жағымды ізін қалдырғаны сөзсіз. «Қазақстанның көп этносты табиғаты – ғасырлар бойы қалыптасқан бірігіп өмір сүруге кепілдік береді, бірақ дәл осы жағдайы модернизациялық үрдістің өркениеттік-мәдени фактор тұрғысынан қиындық тудырады» деп жазады А. Бухаева (2003: 65).

Этностар арасында болуы мүмкін келіспеушіліктер ғана емес, сонымен бірге толық әрі нақты анықталмаған қазақстандық өркениеттің негізінің қалануында, қазіргі заман талабына сай келетін, соған бейімделе алатын құндылықтарды дұрыс таңдау мәселелері. Осымен қатар ұлт өмірінде күтпеген, кездейсоқ факторлар да кездесіп жатады, ұлттардың өзін-өзі тануы, басқалардан өз айырмашылығын көрсетуіндегі көзқарастары мен ұлттық мүдделер де өзгерістерге ұшырауда.

Адамзаттық қауымдастықта шешуді қазір талап ететін мәңгілік сипаттағы мәселелер бар (мұны біз үнемі есте сақтауымыз қажет, ал технологияны дамыту, материалдық өмірді жасау, саяси менеджмент деген сияқтылар бүгінгі күнге қажетті мәселелер). Ол дегеніміз – бірегейлікті қалыптастыру мәселесі. Бірегейлік заман талабына сай бейімделуге қабілетті, икемді қоғамның өмір сүруге қабілетін қорғаушы. Бірегейліктің қалыптасуы дегеніміз экономикалық және әлеуметтік-саяси жаңа жүйелердің пайда болуымен қатар жаңа қоғамдық ой және дүниеге көзқарас, әлеуметтік-саяси қатынастарға жауап ретінде жаңа идеялар өмірге келеді, яғни ұлттың субъективті сипаты анықталады және азаматтық өзіндік бірегейлік үдерісі жүреді. Сол себепті менталді бірегейлік ұғымының мәніне тоқталатын болсақ.

Ғалым Эрнесто Ренанның анықтамасы оны өткеннің, қазіргі күннің, болашақтың мәселелеріне күнделікті талдау жасау деп айтады. Нақтырақ айтсақ, адам өзіне этностық, діни белгілерімен ұқсас адамдар арқылы өзін-өзі анықтайды, ол өз халқы туралы, тарихы туралы, тілі және мәдениеті, дәстүрі туралы түсініктің қалыптасуы – осының барлығы «біз» деген ұғымды жүрекке, санаға ұялатады.

1970 жылдардың ортасынан бастап АҚШ-та қоғамды этникалық бірегейлік тұрғысынан сараптау тарала бастады. Бұған байланысты алғашқы зерттеулер АҚШ-та 1940 жылы жүргізілсе, бірегейліктің түрлеріне байланысты, әсіресе этностық бірегейлікті зерттеуде Э. Эриксонның еңбектерінің ықпалы бола бастады.

1975 жылы «Этникалық бірегейлік» атты Дж. Де-Востың ұжымдық еңбегі жарық көреді.

Біріншіден Дж. Де-Вос этникалық бірегейліктегі эмоционалды-субъективті, тіпті иррационалды астарды зерттеуге ұсынысын айтатын болсақ, екіншіден ол бұл феноменнің рационалды маңыздылығын да жоққа шығармайды. Этникалық бірегейліктің негізгі белгісі ретінде сабақтастық сезімі өткенмен тығыз байланысты көрсетеді. Де-Вос бұл сұрақты тұлғаның бүгінінен айырмай, оның әлеуметтік-экономикалық мәртебесі мен болашақтағы талпыныстарымен қатар зерттейді.

«Шығу тегінің, дінінің, құндылықтарының, тіршілік ету тәсілдерінің бір екендігі туралы сезім – «ортақ негіз» тектес – ішкі өзін-өзі анықтауымен сипатталатын топқа адамдардың бірігу үдерісінде үлкен маңызға ие. Бір әлеуметтік топтың ішінде есею, байланыс құралдарының ұқсастығы адамдар арасындағы барлығына түсінікті бейімделу механизмдерін қалыптастырады, бұл келіспеушіліктердің мүмкіндігін азайтады» – деп жазады Дж. Вос (Политология, 1993: 391).

Жалпы осы мәселе төңірегінде ұлттық мінез-құлық, ұлттық менталитет, этникалық бірегейлік, этникалық ментальдық бір-біріне қатысты ұқсас және бір-бірін толықтыратын ұғымдар. Бұл ұғымдардағы негізгі екпін ұлттық және этникалық деген сөздерде. Дж. Де-Востың пікіріне толық сүйенетін болсақ, ұлттық деген ұғым этникалық деген ұғымнан өзгеше емес. Ұлт деген ұғыммен көбіне саяси белгілері бар топтарды жатқызады. Көптеген зерттеушілер үшін ұлттық бірегейлік және субъективті мәдени бірегейлік бір-біріне сәйкес келетін ұғымдар екені дәлелденген болып табылады, әсіресе этникалық және ұлттық бірегейлік тарихы жағынан сәйкес болса, басқа жағдайда этникалық бірегейлік ұлттық бірегейлікке қарағанда кең ұғым болып саналуы мүмкін. Бірегейлік жергілікті ерекшелік ретінде болса, айталық адам италияндық болғаннан гөрі римдік болуы мүмкін. Алайда «немістік бірегейлік» герман жерінде тұратындармен бірге австриялықтарды да өзіне біріктіреді. Жергілікті өзін-өзі анықтаулар өткенмен тығыз байланыс сезімін қалыптастыруы да, қалыптастырмауы да ықтимал. Мысалы, ирландықтан шыққан британ азаматы Лондонда тұрып ерекше этникалық бірегейлікті иеленіп жатады. Себебі, ол өзін Ұлыбританияның азаматтарына немесе Лондонның тұрғындарына жатқызбай, оған өзінің ирландық тегі маңызды болады. Ең басты сұрақ: қай бәсекелестікте тұрған сезімді адам қалауы мүмкін? Осы сұраққа байланысты оның

элеуметтік қарым-қатынасында айтарлықтай өзгерістер болып жатады.

Этникалық бірегейлік қазіргі қоғамда тұлғаның динамикалық түрде байланыс жасауына тұрақты негіз болады, өткенді қазіргі күнімен байланыстырады, тарихи сабақтастықты қамтамасыз етеді, әлемде бағдар жасау жүйесін қалыптастырады.

Кез келген халықтың этникалық тарихы этногенездің барысында өткен ата-бабасының әдет-ғұрпын, дағдысын, өмір салтын, көршімен қарым-қатынастағы салт-дәстүрін және т.б. түйсіну нәтижесі ретінде белгілі бір тұрақты психикалық тип қалыптасады. Сонымен бірге, бұл жерде психикалық алаңдаушылықтар, этностың тарихын есте сақтауы жаңа ұрпаққа өзінен өзі, пассивті түрде, стихиялы түрде емес, рухани мәдениет арқылы жалғасын тауып отырады, осы қауымның әрбір мүшесіне тәрбие барысында, нақты бірге өмір сүруге байланысты сіңіп отырады. Сол психикалық алаңдаушылықтар, көңіл күй этностың мәдениетіне сіңеді – олар тарихында, поэзиясында, әдебиетінде, мифологиясында, музыкасында, халық шығармашылығында көрініс табады, сөйтіп этностың тарихи есте сақтау қабілетін толықтырып, дамытып отырады. Ол өз кезегінде жаңа ұрпақтың санасында да орын алып отырады.

Адам, ұлт, адамзат өмірінің мәні – өз болмысын (табиғатын, идеясын) ұғыну, өз бірегейлігін сезіну. Сондықтан, жеке адам мен адамзат өмірінің мәні тәрізді, этнос өмірінің мәні – онтологиялық-философиялық мәселе және жеке онтологиялық астар.

Этнос өмірінің мәні биологиялық тұрғыдан алғанда – өзінің нақты тіршілік етуін жалғастыру, яғни ұрпақ жалғастыру. Этнос өмірінің мәні В.И. Курашовтың пікірінше «оның жер бетіндегі барлық тарихын тұтас алғандағы миссиясынан көрінетін ұлттық идеяда» (Бейшембаева, 2005: 48).

Осы ұлттық идея барлық халыққа түсінікті түрде айтылған және танылған кезде халықтың бірегейлігі туралы және оның ұлттық, этникалық өзіндік санасының оянғаны туралы айтуға болады.

В.И. Курашов өз ойларының негізгісі ретінде былай деп көрсетеді: елдің болмысы оның дәстүрінде, аңыздарда жатыр және сол дәстүр мен аңыздар ұлттық менталитеттің мәнін ашуға көмектеседі. Халық болмыстық ерекшелігін тану оның өмір сүру ерекшелігін түйсінумен тығыз байланысты.

Ұлттық бірегейлік дегеніміз – жалпы азаматтық болмыстың белгілерін алып тастаған-

дағы ұлттың болмысы. Осыған байланысты зерттеу барысында жалпы адами және этникалық болмысты бөлу қажеттілігі туындайды.

Менталді бірегейлікті құрайтын құрамдас бөлігі ретінде этносты алуға болады. «Этнос – тарихы, территориясы, тілі, психологиясы, мәдениеті, ортақ белгілері арқылы біріккен адамдардың тұрақты қауымдастығы» (Абулатипов, 2001: 364). Этносты ұлт ретінде қабылдасак та бұл менталді бірегейліктің бір белгісі болып табылады, себебі этностық сезім арқылы адам қоршаған ортасын қабылдап, өз көзқарасын қалыптастырады. Ең бастысы этникалық өзіндік сана өзіндік басқару, білім, мәдениет және ана тілдегі ақпараттар анықталады. Менталді бірегейліктің ерекшелігін түсінуде маңызды рөлді ұлттық идея атқарады. Ұлттық идея қоғамдағы адами мәселелерді айқындап, қоғамдағы тұлғаның рөлін көтеруге бағытталады.

Қазақстандық менталитеттің бірегейлік идеясының бөліктері ретінде келесі принциптерді атап өтуге болады:

- шынайы халықтық патриотизм;
- ұлттар арасындағы мәмілелік;
- жалпы адами құндылықтар.

Мемлекеттік идея менталді бірегейліктің жүзеге асу түрі. Оны келесі параметрлер арқылы анықтауға болады: ұлттық, тарихи, элеуметтік, мәдени, мемлекеттік-әкімшілік, саяси-идеологиялық.

Менталді бірегейліктің қалыптасуына жағдай жасайтын тағы бір құбылыс, ол жасанды емес табиғи, шынайы патриотизм. Шынайы, табиғи патриотизм – жалпы адамзаттық құндылықтардың маңыздысы болғандықтан, басқа халықтарға, ұлттар мен ұлыстарға сыйластықпен, адамгершілікпен қарауды көздейді. Қазақстан сияқты көпұлтты мемлекетте екі түрлі патриотизмді байқауға болады. Біріншісі, өз ұлтына қатысты патриотизм және екіншісі, барлық ұлттарға қатысты мемлекеттік патриотизм, екеуінің қосылуынан ұлттық патриотизм қалыптасады, ол дегеніміз өз отанына, жеріне, халқына деген сүйіспеншілік және өз халқын, жерін, отанын мақтаныш ету сезімі. Әлемдік тәжірибе куә: ұлттық мақтаныш және өзін-өзі бағалау елдің дамуына әсер ететін идеялық және психологиялық тұрғыдан қамтамасыз ететін құбылыс. Орыс ғалымы Ю. Олещуктің сөздерін аудармай келтірмеу мүмкін емес: «... о правде из правд и естественности из естественностей. О том, что в далеком и недавнем прошлом у государства были основания гордиться собой и сво-

им народом. И о том, что у нас нет оснований терять чувство собственного достоинства» (Олещук, 2001: 60).

Осы мақсатта жүргізіліп жатқан ұлттық саясат бірнеше құндылықтарға сүйенеді, олардың ең негізгілері:

- этносаралық байланысты іздеу;
- ұлттық мәселені әділ жолмен шешудің негізі ретінде қоғамдық келісімді қорғау;
- заңның үстемдігі;
- мемлекет тәуелсіздігін бекіту және бірлестірудегі белсенді саясат. Бұл құндылықтар қазіргі қоғамның өзінде ұлттық саясаттың негізгі бағыттары болып табылады.

Жалпы біздің ойымызша, өтпелі қоғамда ескі саяси құндылықтар мен жаңа демократиялық құндылықтардың арасында қарама-қайшылықтардың болуы заңды құбылыс болып табылады. Алайды бұл қарама-қайшылықты реформалардың көмегімен немесе саяси модернизация екінімен жылдамдата жоюға тырысуға болмайды. Оның нәтижесі анағұрлым қауіпті жағдайға алып келуі мүмкін, себебі адамдардың санасындағы құндылықтардың өзгеруі, саяси әлеуметтенуінің тиімді жүруі жүйелі түрде жүзеге асуы тиіс. Демократиялық құндылықтардың қоғамдық санада тұрақты орын алуы үшін маргиналдық топтар санының көбеюі кері әсерін тигізеді. Сондықтан азаматтық, демократиялық саяси мәдениет ұрпақ сабақтастығымен қоғамға табиғи түрде еркін ене алуын қамтамасыз етуіміз қажет. Демократиялық құндылықтардың, заңды құрметтеу, әділеттілік, теңдік бір жағынан, ал екінші жағынан еркіндік, тұлғалық қасиет, адам құқығы және плюрализм үйлесімділікте әрі қарай дамуына біздің қоғамымызда толық жағдай жасалынған.

Біздің пайымдауымызша, қазақстандық менталитет жоғарыдағы факторлардың ықпалымен қалыптаса отырып, екінші жағынан бірнеше тарихи, қиын кезеңдерді басынан өткізді. Бұл кезеңдерді ескеруіміз қажет. Себебі, тарихты зерттей отырып, қазіргі қазақстандық қоғамның мәселелеріне сараптама жасауға болады.

«Егер қазақ халқы менталитетінің даму сатыларына тоқталатын болсақ, оны мынандай кезеңдерге бөлуге болар еді: 1) Көшпелі дәуір кезінде қалыптасқан менталитет. Оның да өзіне тән ішкі құрлымы мен сипаты, сапалық қасиеттері болды;

2) XX ғасырдың басында отырықшылыққа көшуге байланысты қалыптасқан менталитет. Сол кездегі болған ірілі-кішілі саяси-әлеуметтік өзгерістер, қазақ тұрмысына енген құндылықтар,

түптеп келгенде қазақ менталитетін сапалық жағынан өзгертті. Бұл өзгерістер, әсіресе, қазақтардың өмірге деген көзқарасында, тұрмысы мен салтында, жалпы тіршілігінде көрініс тапты. Солардың басты, негізгілері ретінде жерді, егіншілікті, диқаншылықты, су-армалы жерді игеруге байланысты қазақтардың экономикалық мінез-құлқы өзгергенін атап өту керек. Жерге тұрақтану сапалы білімді, шеберлікті қалыптастырды. Бұл жөнінде толық мағлұматты келесі тараулардан қарауға болады;

3) Социалистік жүйенің қалыптасуымен байланысты социализм заманында қазақ менталитеті көп жағдайда саяси-идеологиялық ықпалда дамып отырды. Оның көрсеткіштерінің бірі ретінде мынандай жағдайларды атауға болады: мемлекет мүддесінің жеке адам мүддесінен қашанда жоғары тұруы, заңнан бұрын көсемнің еркіне бағыну, ықтиярсыз еңбек психологиясының қалыптасуы, ой мен істің алшақтығы, ресми түрде адам басқа десе, жеке өмірде басқа ой түсінікпен өмір сүру, жағымпаздық психологияның қалыптасуы, бюрократизм, ұлттың рухани құндылықтарын бір қалыпқа салып стандарттау, адамдар санасындағы саяси төзімсіздік, т.б.

4) Қазақстан өз тәуелсіздігін алған уақыттан бергі жылдардағы қазақ менталитетінің даму тенденциясы және ерекшеліктері. Тәуелсіздік алған жылдар ішіндегі қазақ менталитетінде тәуелсіздік, егемендік, бостандық, нарық, еркіндік, демократия, азаматтық қоғам, мемлекет, құқық тәртізді ұғымдар мен әлеуметтік құндылықтар ұлт менталитетінде өз орнын ала бастады. Олардың сандық өзгерістерден сапалық өзгерістерге ауысу динамикасы қазақ менталитетінің дамуына өзіндік әсер етуде;

5) Нарықтық қатынастарға байланысты пайда болған құндылықтар: жер, еңбек, меншік, байлық, табыс, ақша, жеке мүдде, сауда т.б. қазіргі кезеңдегі қазақ менталитетінің даму ерекшелігін құрастыруда» (Бурабаев, 2005: 149). Бұған қоса біз тағы да бірнеше кезеңдерді қосуды маңызды деп санаймыз. Атап айтсақ, қазақ мемлекеттілігі негізінің қазақ хандығы кезінде қалану кезеңі. Ұлттық бірегейліктің негізі осы кезеңде пайда болды деуге толық негіз бар, себебі, отаршылдық кезең басталған уақытта этностың дамуы дағдарысқа ұшырап, кеңестік кезеңде ол өте баяу, тіпті ауыр халде дамыған, кей уақыттарда регрессивті сипатты да байқаймыз. Ал өз тәуелсіздігімізді алғанда осы этностық даму қайтадан өзінің дамуын жалғастырды, кейде тіпті қарқынды дамыған кездерін де байқауға болады. Екінші кезең, біздің

халықтың отаршылдық саясатты басынан өткізу кезеңі. Жалпы қазақстандық халықты құрайтын ұлттардың көбісі бұл саясаттың құрбандары болды десек артық айтпаспыз. Сонымен бірге, кейбір ұлттар отаршылдық саясатқа тікелей араласпа да, сол тоталитарлық жүйенің кейбір саясатынан зардап шеккендер болып саналады. Тәуелсіздік алған жылдардағы қазақстандық халықтың серпіліс кезеңі. Алғашқы қазақстандық менталитеттің қалыптасуының алғышарттары қаланған кезең болып табылады. Әрине, тарих үшін он-он бес жыл деген аз уақыт болып саналса да, біз бұл жылдарды жеке алып қарауымыз қажет. Себебі, бұл жылдарда қоғамның барлық салаларында болған өзгерістер қазақстандық менталитетке өзіндік әсерін тигізбей қалған жоқ.

«Біздің халқымыз ғасырлар бойы жат-жұртқа шүбәмен қарау сезімінде тәрбиеленген. Патшалық Ресейдің отаршылдық құрсауы, ағылшындардың қазақ жерінің байлығын иемденуге ұмтылуы, ұлттық экономиканың жан-жақты дамуына кеңес өкіметі тарапынан кезінде әр түрлі шектеулердің қойылуы – халықтың сана-сезімінде, өн бойында шетелдіктерге деген сезіктену, күдіктенушілік, сенімсіздік сезімін ұялатты. Оған кеңестік идеологияның шетелдік атаулының бәріне оның арандату, іріткішіл саясатына деген ымырасыз таптық күресі – бәрі-бәрі халқымызды осыған үйретті» (Қалмырзаев, 1998: 150). Біздің ойымызша, қазақстандық менталитеттің қалыптасуына ықпал еткен оқиғалар, факторлар, кезеңдердің ішінде кертартпа сипаттағылары көбірек екендігі байқалады. Әрине әрбір халық өз тарихи қалыптасуында оңай емес кезеңдерді басынан кешіреді. Алайда қазақстандық менталитеттің қалыптасуында бұл жағдай ерекше ықпал етті деп айтуға болады.

Біздің ойымызша, менталитет бір жағынан ірі саяси-тарихи оқиғаларға байланысты өзгеріске ұшыраса, екінші жағынан өзі де қоғамдағы барлық жаңашыл іс-әрекеттерге ықпал ете алады.

Қазақстан – көпэтносты мемлекет, мұнда тәуелсіздік жағдайында жаңа қауымдастық – қазақстандықтар қалыптасты. Сонымен қатар қазіргі таңдағы қоғамдық өмір шындығы объективті және субъективті факторлардың ықпалымен қоғамдағы этникалық топтардың өзіндік санасындағы өзгерістердің бағыты мен жағдайын зерттеуді маңызды мәселеге айналдыруда. Себебі халықты құрайтын этностық топтардың жай-күйін, өзіндік санасын сараптау арқылы қоғамдағы кейбір карама-қайшылықтардың алдын алып, реттеуге болады. Жалпы қазіргі кездегі саяси

идеялардың ұлтаралық қатынастарға қатысты қалыптасқан мәніне тоқталатын болсақ, қазіргі мемлекеттегі саяси идея қоғамдағы кездесетін карама-қайшылықтардан, келіспеушіліктерден немесе тәртіп бұзушылықтардан ұлтаралық себептерді іздемеу қажеттілігін айтады. Бұл карама-қайшылықтардың негізінде еңбекке қатысты, әлеуметтік әділетсіздікке қатысты немесе құқықбұзушылықты жатқызуымызға болады, тек ұлтаралық қақтығысты емес, әрине бұл идеяның жағымды тұсы, халықты ұлттардың арасындағы келіспеушіліктерге назар аудар бермеуін қадағалау және ұлттық себепті толығымен жою қажеттілігі ретінде түсіндіруге болады. Бұл саяси идея халықтың санасында жалпы азаматтық менталитетті қалыптастыруға сеп болады.

Біздің пайымдауымызша, әрбір халық бір жағынан әлемдік-тарихи үдерістің бөлігі ретінде саналса, екінші жағынан өз ерекшелігімен қайталанбас құндылық. Н. Бердяев былай деп санаған: «...адам адамзат қауымына орыс, француз, неміс немесе ағылшын атауларына ие болған жәй адам ретінде емес, ұлттық ерекшелігі арқылы енеді. Адам болмыстың толық бір баспалдағын аттап өтіп кете алмайды, олай болса ол қайыршыланып, бос кеуде болып қалар еді. Ұлт жанды адам – жай адамға қарағанда жоғары, онда адамның тектік сипаты бар, тіпті сонымен бірге жеке-ұлттық белгілері де бар» (Бердяев, 1987: 15). Жалпы бұл жерде қазақстандық менталитет туралы айта отырып, біз әрбір қоғамның мүшесінің бойында өзінің ұлтына тән құндылықтардың дұрыс қалыптасуын жағымды құбылыс деп санаймыз. Бұл қазақстандық менталитеттің қалыптасуына еш кедергі бола алмайды. Себебі, тарихи тәжірибеміз көрсеткендей, қазақстандық халықты құрайтын ұлттардың арасында жер мен көктей айырмашылықтар жоқ, керісінше бұл ұлттардың тағдырында, дүниетанымында ұқсастықтар байқалады.

Жеке бір ұлт адамзат қауымы құрамына қажеттілік ретінде енеді, онсыз қауымдық толық емес немесе тіпті зиян да шегуі мүмкін. Әрбір ұлт Бердяевтің ойынша, «күрделі иерархиялық баспалдақ, онда тарихи тағдырдың өткірлігі ерекше көрініс тапқан. Мұнда табиғи нақтылық тарихи нақтылыққа айналады» (Бердяев, 1987: 22). Яғни қазақстандық менталитеттің қалыптасуына қатысты кездесетін айтарлықтай карама-қайшылықтар кездеспейді деп айтуға болады.

Тарихи үдерістің субъектісі бола отырып, ұлт өз күшінің арқасында және өз құндылықтарына

сай өз аумағында дамиды, нәтижесінде «адамзаттықтың жағымды нақты тұтастығына адам болмысының барлық сатысы кіреді, одан ештеңе алынбайды да, жоғалтылмайды да» (Бердяев, 1987: 23). Адамзаттық тұтастық ұлттардың күрделі құрылымымен түсіндіріледі, олардың әрқайсысы өзінің сапалы үлесін қосып отыруы қажет, соның нәтижесінде «космостық иерархиядағы бір тұлғалық құбылыс ретінде» (Бердяев, 1987: 24) ол тұтастық өмір сүруге қабілетті және тұрақты, бай әрі мықты бола алады. Тек қана жалпы адами мұрадан алып қана қоймай, оны техникалық жағынан да, құндылықтар жағынан да толықтырып отыру үшін еңбектену қажет.

Біздің ойымызша, менталитет саяси дамудың рухани-әлеуметтік негізі болғандықтан, оның құрамына кіретін компоненттерді ашу менталитеттің танымдық мазмұнын одан әрі ашады.

Кез келген әлеуметтік топтастық өзіндік сананы иеленген, оның негізгі құрамдас компоненті ретінде өзіндік ерекшелікті сезіну болып табылады, соның нәтижесінде өзіндік ерекшеліктің белгілерін табуға ұмтылыс пайда болады. Ұлттық ерекшелікті көрсетудің жекешелендірілген түрі ретінде ұлттық өзіндік сананы айтуға болады, ол нақты бір әлеуметтік-этностық топтастыққа жатқызу сезімі ретінде, осы ұлттық топқа өзін итермелеуден көруге болады. Ұлттық өзіндік сананы З.В. Сикевич өте әділетті түрде былай деп санаған, «ол этникалық өзіндік санадан айырмашылығы бар, ұлттық өзіндік сана тек эмоционалды компонентті (этникалық топтың басқа мүшелерімен өзінің бір екендігін ойлау) ғана емес, сонымен бірге рационалды компонентті де иеленеді, ол дегеніміз нақты бір ұлтқа өзінің жататынын сезіну, ұлттық мәнге белгілі бір территорияға иелік еткен тарихи өткені ортақ біртұтастықты құрайтынын түсіну және өз елінің рухани құндылықтарына саналы түрде мән беріп, соны бағдар ретінде ұстану» (Манекин, 1991: 33).

Ұлттық ерекшелікті көрсетудің объективтендірілген түрі ретінде ұлттық мінез-құлықты жатқызуға болады. Ол ділдік ерекшеліктер мен әлеуметтік іс-әрекетте байқалатын сыртқы көрініс, бір ұлттық топтың екінші топтан айырмашылығы.

Ұлттық өзіндік сана мен ұлттық мінез-құлықтың негізінде өзіндік идентификацияның әлеуметтік-психологиялық механизмі жатыр. Ұлттық және этностық бірегейлік тұлғаның әлеуметтік нақтылықты меңгерудегі маңызды механизмдердің бірі, ол әртүрлі этностық топтар

мен әлеуметтік байланыстардағы ұлттық мінез-құлықтың қалыптасуында күшті фактор ретінде тұлғалық пікірлер жүйесінің қалыптасуына негіз бола алады. Ұлттық және этностық бірегейлік бұқаралық іс-әрекет пен саяси іс-қимылдарда өте мықты катализатор ретінде қызмет етеді (әсіресе дағдарысты қоғамдарда).

Ұлттық және этностық жатқызу туған кезден бастап, ана тілінде сөйлеумен және адамның қоршаған ортасындағы мәдениетпен бірге жасасады, ал қоршаған ортадағы мәдениет өз кезегінде жалпыға бірдей тәртіп стандарттарын және тұлғаның өзіндік дамуына әсер етеді.

Этностық және ұлттық бірегейліктің (идентификацияның) тұрақтылығы адамның өзі туралы өзіндік түсінік пен басқалардың түсініктері арасындағы әлеуметтік және жеке «Мен» арасындағы үйлесімді қарым-қатынасқа жету қабілетін қамтамасыз етеді. Алайда мұндай бейімделу динамикалық үрдіспен қалыптасады, себебі, адамдардың даму барысында олардың этникалық бірегейлігі үздіксіз өзгеріп тұратын сыртқы ортаның сынақтарына ұшырайды. Осыдан келіп, әлемдегі өз орны туралы, өз мақсаттары мен басқалармен қарым-қатынастары туралы белсенді түрде ой түйу нормативті және психикалық-әлеуметтік дағдарыс мүмкіндігі туады.

Ұлттық мінез-құлық – өзіндік бірегейліктің өлшеуге келмейтін нәтижесі болып табылады, саналы сараптауға келе қоймайтын, ұлттық ерекшеліктің жеткен жемісі. «Мінез-құлық» категориясы мағынасының саналуандығы ұғымдық қиындық тудырады. «Мінез-құлық» ұғымы грек тілінен аударғанда айырғыш сипат, белгі, ерекшелік деген мағына береді. Кейбір деректерде мінез-құлықты «тұлғаның іс-әрекеті мен қарым-қатынасында соған тән іс-қимыл тәсілдерін қалыптастырып, көрінетін, тұрақты жеке ерекшеліктері жинағы» (Дубов, 1993: 18). Енді бір жағдайларда ол тұлғаның қоршаған әлеуметтік ортамен қарым-қатынасынан, іс-әрекеті ерекшеліктерінен көрінетін өзіндік белгілерден құрылған тұлғалық сандық. Мінез-құлық өз негізінде нақты тұрақты тұлғалық тәртіптің бағыттылығына жағдай жасайтын, әртүрлі салалардағы нақтылыққа байланысты адамның қажеттіліктерінің, сезімдерінің, мүдделерінің, идеалдарының, мақсаттарының үстемдігін көрсетеді.

Ұлттық мінез-құлық мәнін ашу көбіне ұлтты керемет әлеуметтік-этникалық қауымдастық ретінде, тарихтың толық субъектісі ретінде түсіндіруге байланысты. Өзімізге белгілі, ұлтты анықтауда екі кең таралған бағыты қалыптасқан:

біреуі ұлтты этноспен жақындатса, екіншісі – мемлекетпен жақындатады.

Ұлтты зерттейтін тұжырымдамаларға тоқталсақ, М. Вебердің пікірінше, «қай жерде адамдар өздерінің бар екендігіне сенсе немесе қауымдастыққа жататындықтарын сезінсе және автономиялық мемлекетте өзін танытуға ұмтылса, ол жерде ұлт бар» (Вебер, 1994: 305). Ұлттың өмір сүруін нақты бір адамдар тобы басқа топтардың алдында өздерінің тұтастық сезімін білдіргендігімен көрінеді. М. Вебердің ойынша бұл тұтастық сезімі толығымен субъективті емес, оның тамыры объективті факторларда жатыр, яғни, бір нәсілде, тілде, дінде, әдеттер мен саяси тәжірибелерде, бұлардың әрқайсысы ұлттық сезімді келтіреді. Веберлік тұжырымдамада қай жерде әртүрлі адамдарды байланыстыратын және оларды басқалардан айырып беретін бірнеше объективті факторлар болса, қай жерде осы фактор ортақ құндылықтар көзі ретінде саналып, сонымен бірге оларға қатысты тұтастық сезімін тудырса, қай жерде осы тұтастық автономды саяси институттарда өзінің көрінісін тапса, сол жерде ұлт қалыптасады деп санайды. М. Вебердің ойынша, адамдардың қауымдастығын ұлт деп санауға болады, егер ол өзіндік автономды мемлекетінде біріксе немесе бірігуге тілек білдірсе. Бұл оймен біз толық келісеміз.

Э. Смит ұлттың екі түрін көрсетеді «территориялық және этникалық» (Мостовая және Скорин, 1995: 39). Территориялық ұлт (азаматтық) мемлекетпен мөлшерлес немесе белгілі бір территориядағы елмен мөлшерлес ортақ құқықтармен байланысқан азаматтардың бірлестігі. Мұндай ұлттық бірлестік түрінің қалыптасуында белсенді агент ретінде мемлекет араласады, ол кейде тіпті этникалық топтардың барлығын біртұтас етіп біріктіреді. Бұл үдерістердің ортақ мәдениетсіз, ортақ аңыздар мен белгілерсіз дамуы мүмкін емес. Осы жерде мемлекет ұлттық институттары мен білім беру жүйесі арқылы азаматтық, қоғамдық дінді енгізбесе азаматтардың бірігуінің мәні болмайды. Екінші этникалық түрде негізгі екпін ортақ түп-тамыр, салт-дәстүр, тіл және ортақ тарихи тағдыр деген құндылықтарға қойылады.

Біздің ойымызша, ұлтқа жан-жақты сипаттама берген П. Сорокин болып саналады. Ол өзінің «Основные черты русской нации в двадцатом столетии» атты еңбегінде көптеген ұлттық мінез-құлық зерттеулеріне тән қателіктер туралы айтады. Біріншіден, ұлт немесе ұлттық мінез-құлық нені білдіретіні туралы анықталмаған немесе тым көмескі түрде анықтамалар берілген.

Мысал ретінде шетелдік еңбектен ұлттық мінез-құлық анықтамасына дәлел келтіреді: «белгілі бір қоғамдағы адамдардың бүкіл өмір барысында жасаған байланыстары кезінде алғандары мен иеленгендері» (Сорокин, 1991: 153). Осыған ұқсас сипаттамалар Сорокин байқағандай «кез келген әлеуметтік топқа келеді, мысалы қоғамдық тапқа, территориялық топқа, діни ұйымға немесе басқа да әлеуметтік жүйелерге» (Сорокин, 1991: 222). Ұлт және ұлттық ерекшеліктер әлеуметтік топтармен байланысты, бірақ таптардан, діни ұйымдардан, саяси партиялардан, тайпалардан және т.б. ерекшеленеді. Сорокин сонымен бірге белгілі бір топтарға жататын жеке адамдарды психологиялық немесе психоаналитикалық жағынан суреттеуге жүгінетіндерді де сынады. Зерттеулердің екінші кемшілігі туралы ол былай дейді: «олар қарапайым «автоматты түрде» жеке адамдардың жинағы мен күрделі түрде әлеуметтік және мәдени жүйелермен біріккен жинақтардың арасында терең айырмашылықты жоққа шығарады, қарапайым тілмен айтқанда ұлттармен емес, жеке адамдармен» (Сорокин, 1991: 243) санасанды дейді. Ойшылдың ойынша, жеке адамдардың мінездері ұлттың мінезімен бірдей болмайды. Ол жағдайды былай түсіндіреді, мысалы, судың құрамы сутегі мен оттегінің құрамынан өзгеше немесе автомобильдің бөлшектерінің құрамы жинаған машинаның құрамынан өзгеше. Зерттеулердің үшінші кемшілігі туралы айтқанда, Сорокин жоғарыда айтылған тезисті әрі қарай толықтырады. Тесттер мен сұрақ-жауаптар арқылы толық бір ұлттың мінез-құлқын анықтау мүмкін емес деп санайды. Егер Сорокин бұрын әлеуметтік бүтіндікті «бөліктері бір бағытта іс-әрекет етісіп және бір мақсатты көздейтін тұтастық» (Сорокин, 1991: 223) деп санаса, кейіннен ол былай деп тұжырым жасайды: «индивидтер жинағы тәртіптерінің көріністері арқылы қандай да болмасын күрделі топтың, соның ішінде ұлттың мінезін нақ анықтау мүмкін емес» (Сорокин, 1991: 224). Зерттеуші өз тұжырымдарын нақты дәлелдей алған.

П. Сорокиннің пікірінше ұлттың өзіндік сипаты әлеуметтік, мәдени жүйе ретінде келесі факторлармен анықталады: 1) мағыналар, құндылықтар мен нормалар, оларды жүзеге асыру үшін жүйе жұмыс жасайды; 2) алдын ала жазылған және тыйым салынған реттегіштер, олар арқылы құндылықтар мен нормалар эмпирикалық әлемде объективті бола түседі; 3) жүйенің жұмыс жасауы үшін қажет материалды құралдар (мекемелер, қару-жарақтар, қорлар

және т.б.). Кез келген жүйе, сонымен бірге ұлт та «оны құраушы элементтердің іс-әрекет фрагменттерін зерттеумен шектелмеу тиіс» (Сорокин, 1991: 178). Біздің ойымызша, ұлт ерекше жүйе ретінде көптеген факторлардың нәтижесінде қалыптасады. Қазақстан территориясындағы халықтың қалыптасуына көз жіберетін болсақ, сонау көшпенділер де, қазақ ұлты да, қазақстандық халық та бір ғана этностан құрылған жоқ. Көшпенділерді де, қазақ ұлтын да, қазақстандық халықты құрайтындар да тілі, діні, мәдениеті әртүрлі болып келетін этностар. Мәселе бұл жерде әлеуметтік рухта болып отыр. Яғни, тұтас қауымдастыққа бірігу үшін осы әртүрлілікті біріктіретін күш менталитеттің қалыптасуы, әйтпесе бұл жерде біріктіруші күш ретінде не ортақ мінез-құлықтың, не қоғамдық сананың, не ортақ дүниетанымның күші жете бермейді. Бұл элементтер менталитеттің құрамына біріге отырып қана іс-әрекет ете алады.

Сорокин ұлтты ерекше әлеуметтік жүйе ретінде санап, оның маңызды белгілерін көрсетеді. «Ұлт дегеніміз көпфункционалды, тұтас, жартылай жабық әлеуметтік-мәдени топ, және өзінің өмір сүріп жатқанын, бірлігін сезінеді. Бұл топ келесі индивидтерден тұрады, олар: 1) бір мемлекеттің азаматтары; 2) тілдері ортақ немесе ұқсас және осы индивидтер және олардың алдында өмір сүргендердің ортақ тарихынан туындаған ортақ мәдени жинақ; 3) өздері және ата-бабасы тұрған ортақ территория. Сонымен бірге, ұлт дегеніміз мемлекеттен және этникалық (тілдік) және таза территориялық топтардан өзгеше әлеуметтік жүйе» (Сорокин, 1991: 180). Жалпы айтқанда, ол ұлт ұғымын этноспен де, мемлекетпен де байланыстырмай және этностан да, мемлекеттен де өзгеше жүйе ретінде дәлелдейді.

Басқа жағынан алғанда, ұлттың пайда болуы мен өмір сүруінде маңызды рөлді әлеуметтік қарым-қатынастар жүйесі де атқарған. Сондықтан біз тағы да бір тұжырымдаманы, Ренанды қарастырсақ. Хосе Ортега-и-Гассет атаған «Ренан формуласы»: «өткендегі ортақ абырой, қазіргі таңдағы ортақ ерік, жасаған ұлы ерлік істер туралы еске алу және болашаққа дайындық – міне ұлттың қалыптасуы үшін қажет жағдайлар... Артта – атақ-даңқ пен өкініш-мұң мұрасы, алдыда – іс-әрекеттердің ортақ бағдарламасы... Ұлт өмірі – күнделікті плебисцит» (Нысанбаев, 2003: 11). Бұл ойлар да жоғарыдағы ортақ менталитеттің қажеттілігін тағы да бір рет дәлелдеп отыр.

Біздің ойымызша, жеке адамның өткенін, бүгінін, ертеңін бөліп алу мүмкін болмағандықтан, бір халықтың құрайтын құрамдас бөліктердің де тарихын, бүгінгі жайкүйін, болашақ мақсатын бөліп қарау мүмкін емес. Сондықтан қоғамды алдыға жылжытатын күш ретінде қазақстандық менталитетті айтуға болады. Әрине, қазақстандық металитет толығымен қалыптасып болды деп айту әлі ертерек, алайда, бұл құбылыс расында да институционалды қызмет ете алатын жүйе болып табылады.

Қазіргі таңда Қазақстанды көпұлтты мемлекет деп те, көпэтносты мемлекет деп те айтып жүр. Ол туралы, саясаттанушы Байделдинов былай дейді: «Әрине, Қазақстанда көптеген ұлттардың өкілдері тұрады, бірақ бұл республиканың көпұлтты екендігін көрсетпейді» (Байдельдинов, 2001: 10) дей келе, бұл мемлекеттің негізгі ұлты ретінде қазақтардың мәртебесіне көңіл бөледі. Расында да бұл солай, бірақ Қазақстандағы саяси үдерістердің менталді астарын зерттеу үшін қазақтарды жеке алып, қазақ менталитетін ғана көрсететін болсақ, бұл дұрыс емес бағыт болып табылады. Қазақстандағы саясатты құрушылар да, оған қатысушылар да қазақстандық халық, нақты бір ұлт емес. Сондықтан, біздің ойымызша, тұтас қазақстандық халықтың менталитетін қарастыру қажет. Болашақта да бұл құрылым өзгермейді, яғни қазақстандық қоғам көпэтносты болып қала береді, алайда біздің айтайын дегеніміз, ұлттың бойындағы немесе этностардың бойындағы бірігушілік, сапалы құндылықтар жалпы қазақстандық менталитеттің негізгі қасиеттері болып қалыптасуы керек.

Ұлттың қалыптасу үдерісі көптеген елдерде әлі күнге дейін жүріп жатыр. Адамдар оны талқыға салады, теориялар мен жоспарлар жасайды, осы үдерістің барысында пайда болған қиындықтар мен қарама-қайшылықтарды шешуге күш жұмсайды. «Ренонның формуласы» бұл істе жақсы көмек бола алады: оған апелляция жасайды, дамытады. Л.С. Сенгор 60-жылдары Сенегалдың президенті болған кезінде ұлттың қалыптасуында келесі тұжырымдаманы ұсынды (Иванов, 1998: 45). Отан деп аталатын белгілі бір этникалық бірлестік те кездеседі. Отан дегеніміз – ортақ тілмен, қанмен және дәстүрмен байланысқан адамдар қауымы және осы ұғыммен қатар ұлт деген термин де кездеседі. «Ұлт отандарды біріктіреді және оның шеңберінен де шығып кетеді. Ұлт – отан емес, ол өзіне табиғи жағдайларды байланыстырмайды, ол ортаның

қалыптасуы емес, ұлт дегеніміз құрылуға немесе қайта құрылуға деген ерік-жігер. Ұлтты қалыптастыратын нәрсе, ол – бірлесе өмір сүруге ұмтылған ортақ ерік. Әрине бұл ортақ ерік көршілік тарихынан туындайды және міндетті түрде мейірімді көршіліктен емес» (Иванов, 1998: 43). Бұдан мынадай қорытынды туады, ұлттың қалыптасуында субъективті фактордың рөлін таза жоққа шығаруға болмайды.

Ұлттық мінез-құлық құрылымында ерекше орынды оның менталді бірлестігі алады, ол саналы немесе санасыз өз ұлтының рухани тәжірибесімен сусындайды. Философиялық құрылымдар өз дүниесінде белгілі бір ұлттың тәжірибесімен тығыз байланысты. Ұлттың рухани мұрасы қаншалықты бай болса, ол ұлт даму барысында мобилді іс-әрекеті жемісті болып келеді.

Ұлттық мінез-құлық пен ұлттық менталитетті тығыз байланыстыратын тағы бір компонент ол ұлттық имидж болып табылады. Ұлттық имидж дегеніміз – басқа халықтың өкілдеріне танылатын сипат және сол арқылы нақты бір ұлт өзін басқаларға көрсетіп, дәлелдей алады. Ұлттық имидж де ұлттық менталитетті зерттеуде маңызды орын алады, ол туралы Б.Ф. Поршнев былай дейді, «ұлттық имидждің ядросы ретінде «біз» ұғымының жеке немесе ұжымдық деңгейде түсінілуі жатады. Материал алғашқы қауымдық қоғам тарихынан ғана емес, алайда әртүрлі тарихи кезеңдерде көрінеді, кейде тіпті «олар» деген ұғым болса да «біз» ұғымы жоғалып кетеді. «Олар» – «біз» емес, немесе керісінше, «біз» – «олар» емес. Тек қана «олардың» барлығы, «оларға» қатысты өзіндік анықталып алу арманын тудырады, «олардан» «біз» деген сезім арқылы бөлініп шығу» (Кусов, 2000: 22).

Ұлт табиғаты, ұлт менталитеті – күрделі де жан-жақты құбылыстардың бірі. Ұлт табиғатын тану, оның тарихи тағдыры мен болмысын анықтау – қоғамдық ғылымдар үшін қиын да күрделі мәселе. Бір қарағанда ұлт деп тегі бір, тілі, мәдениеті, дәстүрлері ортақ адамдардың қауымдастығын айтуға болады. Миллиардтан асқан қытайлықтардан бастап, бірнеше жүз құрайтын юкагирлерге дейін этнос құрайды. Ұлттардың тарихи тағдыры, өзара ықпалдасуы мен байланысуы қоғам өмірінде жан-жақты көрініс алып отыр.

Ең бастысы – әр ұлттың, оның рухани мәдениетінің бағалы, өзіндік қайталанбас құбылыс екенін ескеру. Оны тек бір тілде сөйлейтін әлеуметтік топтардың бірлігі мен қарама-қарсылығы деумен шектелу, оның

терең дүниетанымдық тамырларын ескермеуге әкеледі.

Менталитет пен мінез-құлық ұғымдары синоним сөздер емес екендігін есте ұстауымыз қажет. Ұлттық мінез-құлықтан менталитеттің ерекшелігі мынада, ұлттық мінез-құлық ментальдықтың негізгі бөлігі ретінде өмір сүрудің психологиялық-физиологиялық белгілерін өзіне жинақтайды. Ал менталитет әрине ментальдықтан да күрделі әлеуметтік сапалы жағдай болып саналады.

Ұлттық мінез-құлықты бағытталған мемлекеттік идеология арқылы, мемлекеттік саясат арқылы өзгертуге болады, оның жақсы қасиеттерін басып-жаншып, жаман қасиеттерін әшкерелеуге де болады (бұған қатысты кеңестік тарихымыздан көптеген мысалдар келтіруге болады) немесе керісінше мемлекеттің басымдық мақсатына жетуі үшін, дені сау мемлекеттік ұлттық идеяны қалыптастыру үшін ұлттық мінез-құлықтың жақсы жақтарын дәріптей отырып, жастарды жаңа сапалы рухта тәрбиелеуге де болады.

Ал менталитет, әрине, көптеген сыртқы факторларға байланысты сырттай өзгергенімен, заманға сай бейімделгіштік қасиетін көрсете отырып, өз ядросын немесе түпкі тамырын өзгеріссіз қалдыра алады. Сол арқылы өзіндік ықпал да етеді. Бұл жағдайда менталитет қорғағыштық қызмет атқарады. Заманның қойған талабына сай ұлттың бейімделуін жеңілдететін де осы менталитеттің қасиеті.

Тәуелсіздіктің қалыптасуы, ұлттық мемлекеттіліктің дамуы қоғамдағы біріктіру факторы болып табылатын дені сау ұлттық менталитетпен тығыз байланысты. Ол мемлекет территориясында тұратын барлық этностық топтар мүдделерінің теңқұқылығын қамтамасыз ететін мемлекеттік саясатқа едәуір ықпал ете алады.

Ұлттық менталитет қазіргі біздің қоғамымызда қалыптасқан ұлттық психологиямен тығыз байланысты. Ұлттық психология ұлттық өзіндік санаға қатысты қалыптасқан түсініктер, пікірлер, сезінулер, қажеттіліктер мен мұқтаждықтар жиынтығы. Сондықтан ұлттық менталитетті түсінбес бұрын ұлттық психология туралы қарастырсақ.

Ұлттық менталитеттің Қазақстан жағдайындағы даму ерекшеліктерін, ментальдық деңгейдегі саяси үдерістерді басқару механизмдерін де көрсетуге болады. Сонымен қорытындылай келе:

Ұлттық менталитет объективті саяси нақтылықтың негізі болып табылады, оны біз

көбіне саяси санадан байқай аламыз. Саяси сана – саясаттың субъективті өлшемі. Сондықтан саяси менталитеттің құрамына саяси сананы, саяси құндылықтар мен саяси әлеуметтенуді жатқызамыз. Саяси құндылықтар дегеніміз объектіні бағалау, яғни, саясат туралы қалыптасқан түсініктер, ол саяси әлеуметтену үдерісі арқылы қалыптасады. Саяси менталитеттің негізгі компоненті ретінде бола отырып, саяси сана қазіргі Қазақстанда екі түрге бөлінеді: элиталық саяси сана және бұқаралық саяси сана. Элиталық саяси сана идеология, ғылым және үгіт-насихат түрінде дамып келеді, ол халықты саяси өмірге бағыттау, саяси нақтылықты түсіндіру және әлеуметтік, саяси құбылыстардың арасындағы байланыстарды түсіндіру қызметтерін атқарады.

Біздің ойымызша, элиталық саяси сананы ұстанушылар, саяси элита әртүрлі салалардағы өз орнын пайдалана отырып, дәстүр, білім, тәрбие, ақпарат, дін құралдары арқылы жеке және ұжымдық саяси тәжірибенің қалыптасуына әсер етті. Осыларды негізге ала отырып бұқаралық саяси сана қалыптасты, ол қазақстандық қоғамдағы әлеуметтік болмыстың ықпалымен қалыптасып отыр. Осыдан келіп Қазақстандағы саяси менталитетте бірнеше белгілер алдыңғы орынға шығады:

- мемлекет «отбасы» ретінде халықтың ментальдық деңгейінде қабылданады. Яғни, «мемлекет» сөзі қазақстандықтардың дүниетанымында «бақылау», «тәрбие», «қорғау», «асырау» деген ұғымдармен түсіндіріледі;

- мемлекеттік биліктің жауапты, күшті және әділетті болуын қажет деп ұғыну;

- саяси жетекшілерді көсем ретінде қабылдап, олардан үнемі «ғажайыптарды» күтеді және оның беделіне бағынады. Сонымен бірге халықтың түсінігінде саяси жетекшілер қоғам, ел үшін қызмет етуі тиіс, ал егер олар биліктен кетсе халық міндетті түрде оларды сынға алады;

- абсолютті саяси құндылық ретінде тәртіпті бірінші орынға қояды.

Саяси менталитет жалпы өзіне саяси нақтылық туралы түсініктерді, құндылықты саяси бағдарларды (саналы және санасыз), саяси оқиғаларға байланысты саяси ұстанымдарды біріктіреді. Сонымен, қазіргі қазақстандықтардың саяси менталитетінің қалыптасуындағы осы үш механизмдерді сипаттайтын болсақ, олар:

- жеке адамның өмірі басты құндылық;
- заң алдындағы теңдік;
- адамның жеке меншігі;

- мемлекет дамыған сайын азаматтардың хал-ахуалы жақсарады.

Осы Қазақстандағы саяси менталитеттің ерекшеліктерін ескере отырып қорытынды жасауға болады: қазіргі қазақстандықтардың саяси менталитетінің қалыптасуындағы басты ерекшелік – мемлекеттілік пен патриотизм идеялары, жеке бас бостандығы және азаматтық идеяларымен сәйкестене алуы тиіс. Бұл менталді бірегейлікке толық байланысты, себебі, біздің ойымызша, барлық жас ерекшеліктерін ескере отырып саяси менталитетті қалыптастыру үшін бұл бірлесу маңызды болып табылады. Саяси бірегейлік саяси сана жемістерінің бірі және сонымен бірге ол саяси санаға әсер ете алады. Саяси бірегейліктің көмегімен жеке адам немесе топ нақты саяси ұстаныммен саяси қарым-қатынастардың субъектісі бола алады.

Менталді бірегейліктің қалыптасуын қамтамасыз ететін тағы да басқа маңызды факторларға келесілерді жатқызуға болады: ұлтаралық мәмілелік, билік пен халық арасындағы сенім мен сенімді ақтаушылық. Бұл факторлар көпұлтты мемлекетте бейбіт өмір сүре алуды қамтиды. Олардың негізінде келесі құндылықтар жатыр: гуманизм, адамгершілік және азаматтық патриотизм.

Менталді бірегейліктің сапалы қалыптасуы үшін қазіргі мемлекеттік стратегиялық бағдарламаларды, ұлттық құндылықтарды және әлеуметтік міндеттерді дұрыс бағалаумен тығыз байланысты.

Сонымен менталді бірегейлік дегеніміз – ерекше философиялық категория, оның өзіндік сипаты мен даму логикасы бар. Менталді бірегейліктің маңыздылығын келесі белгілермен анықтауға болады:

- қоғамдағы тұрақтылықты қамтамасыз етеді;

- ұлтаралық мәмілелікті қалыптастырады;

- қазақстандық менталитеттің маңыздылығын ашады;

- саяси, экономикалық және әлеуметтік реформалардың нәтижелілігіне жағдай жасайды;

- саяси элита мен азаматтық қоғам арасындағы байланысты дамытады;

- саяси үрдістердің менталді астарының маңыздылығын ашады;

- қоғамдағы жалпыұлттық құндылықтар мен принциптерді қалыптастыруға көмектеседі.

Сонымен бұл мәселе бойынша келесі қорытынды жасауға болады:

- менталді бірегейлік категориясын Қазақстандағы саяси үрдістердің менталді астарын

анықтау үшін, сараптап, талдау үшін қолдануға болады;

– менталді бірегейліктің қалыптасуын қамтамасыз ететін тағы да басқа маңызды факторларға келесілерді жатқызуға болады: ұлтаралық мәмілелік, билік пен халық арасындағы сенім мен сенімді ақтаушылық. Бұл факторлар көпұлтты мемлекетте бейбіт өмір сүре алуды қамтиды. Олардың негізінде келесі құндылықтар жатыр: гуманизм, адамгершілік және азаматтық патриотизм;

– менталді бірегейліктің қалыптасуына жағдай жасайтын тағы бір құбылыс, ол жасанды емес табиғи, шынайы патриотизм. Шынайы, табиғи патриотизм – жалпы адамзаттық құндылықтардың маңыздысы болғандықтан, басқа халықтарға, ұлттар мен ұлыстарға сыйластықпен, адамгершілікпен қарауды көздейді. Қазақстан сияқты көпұлтты мемлекетте екі түрлі патриотизмді байқауға болады. Біріншісі өз ұлтына қатысты патриотизм және екіншісі, барлық ұлттарға қатысты мемлекеттік патриотизм, екеуінің қосылуынан ұлттық па-

триотизм қалыптасады, ол дегеніміз өз отанына, жеріне халқына деген сүйіспеншілік және өз халқын, жерін, отанын мақтаныш ету сезімі;

– тарихи үдерістің субъектісі болып, халық нақты мақсатына жету, құндылықтарды сақтап қалу үшін және өзінің дамуында адамзат болмысына түсінік бере отырып бейімделе бастайды. Адамзат болмысын анықтау нәтижесінде, халық белгілі бір тарихи беделге ие болады. Ол тарихи беделге өту үшін, тұтастықты сақтап, тұрақтылықты орнату тиіс. Тұрақтылықты орнату үшін, адам тек қана, жалпы адамзаттық қасиеттерді ғана анықтамай, құндылықтар, мән-мағына сферасына үлкен үлес қосу керек. Кез келген қоғамдық бірлестік өзіндік санасымен айқындалады, сондықтан өзіндік сананың компоненті ретінде өзіндік образ туындайды. Халықтық негізде субъективті форманың белгісі – қазақстандық сана болып табылады. Халықтық сана мен белгілі бір ұлттың санасын салыстыратын болсақ, ұлттық сана өзіне рационалды және эмоционалды компонентті біріктіреді.

Әдебиеттер

- 1 Абулатипова Р.К. Основы национальных и федеральных отношений / под ред. Р.К. Абулатипова. – М., 2001. – 364 б.
- 2 Байдельдинов К.А. Государственный суверенитет РК как политическая ценность // Саясат. – 2001. – № 3. – 85 б.
- 3 Бейшембаева А.Р. Менталитет кыргызского народа в условиях модернизации: автореф. дис. к-та филос. наук. – Бишкек, 2005. – 48 б.
- 4 Бердяев Н.И. Миробъектов. Опыт философии одиночества и общения. – Париж, 1931 // Цитаты из книги: Пути всех к мудрости. – М., 1987. – 267 б.
- 5 Бурбаев Т.Қ. Қазақ менталитетінің даму ерекшеліктері. – Астана, 2005. – 287 б.
- 6 Бухаева А. Об особенностях формирования национальной идентификации // Саясат. – 2003. – № 5. – 64 б.
- 7 Вебер М. Избранное. Образ общества. – М.: Юрист, 1994. – 704 б.
- 8 Дубов И.Г. Феномен менталитета: психологический анализ // Вопросы психологии. – 1993. – № 5. – 80 б.
- 9 Иванов В.Н., Назаров М.М. Политическая ментальность: опыт и перспективы исследования // Соц.-полит. журн. – 1998. – №2. – 93 б.
- 10 Кусов В.Г. Категория ментальности в социологическом измерении // Социол.исслед. – 2000. – № 9. – 79 б.
- 11 Қалмырзаев Ә. Біз, қазақ ежелден еркіндік аңсаған. – Алматы: Ғылым. – 1998. – 313 б.
- 12 Манекин Р.В. Контент-анализ как метод исследования истории мысли. Опыт количественного исследования итальянских текстов Эпохи Возрождения (Поджо Браччолини) // Клио. – 1991. – № 1. – 83 б.
- 13 Мостовая И.В. Скорин А.П. Архетипы и ориентиры российской ментальности // Полис. – 1995. – № 4. – 25 б.
- 14 Нысанбаев А.Н. Евразийский межконфессиональный диалог как фактор обеспечения континентальной безопасности и стабильности // Казахстан и современный мир. – 2003. – № 3(6). – 161 б.
- 15 Олещук Ю. Патриотизм против комплекса // Свободная мысль. – 2001. – № 10. – 60 б.
- 16 Политология. Энциклопедический словарь. – М., 1993. – 391 б.
- 17 Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1991. – 543 б.

References

- 1 Abulatipova R.K. Osnovy nacional'nyx i federal'nyx otnoshenij / pod red. R.K. Abulatipova. – M., 2001. – 364 b.
- 2 Bajdel'dinov K.A. Gosudarstvennyj suverenitet RK kak politicheskaya cennost' // Sayasat. – 2001. – № 3. – 85 b.
- 3 Bejshembraeva A.R. Mentalitet kyrgyzskogo naroda v usloviyax modernizacii: avtoref. dis. k-ta filos. nauk. – Bishkek, 2005. – 48 b.

- 4 Berdyayev N.I. Mirob'ektov. Opyt filosofii odinochestva i obshheniya. – Parizh, 1931 // Citaty iz knigi: Puti vsekh k mudrosti. – M., 1987. – 267 b.
- 5 Burbaev T.K. Қазақ mentalitetiniң damu erekshelikteri. – Astana, 2005. – 287 b.
- 6 Buxaeva A. Ob osobennostyax formirovaniya nacional'noj identifikacii // Sayasat. – 2003. – № 5. – 64 b.
- 7 Veber M. Izbrannoe. Obraz obshhestva. – M.: Yurist, 1994. – 704 b.
- 8 Dubov I.G. Fenomen mentaliteta: psixologicheskij analiz // Voprosy psixologii. – 1993. – № 5. – 80 b.
- 9 Ivanov V.N., Nazarov M.M. Politicheskaya mental'nost': opyt i perspektivy issledovaniya // Soc.-polit. zhurn. – 1998. – №2. – 93 b.
- 10 Kusov V.G. Kategoriya mental'nosti v sociologicheskom izmerenii // Sociol.issled. – 2000. – № 9. – 79 b.
- 11 Қалмырзаев Ә. Біз, қазақ еzhelden erkindik аңсаған. – Almaty: Fylym. – 1998. – 313 b.
- 12 Manekin R.V. Kontent-analiz kak metod issledovaniya istorii mysli. Opyt kolichestvennogo issledovaniya ital'yanskix tekstov E'poxi Vozrozhdeniya (Podzho Brachholini) // Klio. – 1991. – № 1. – 83 b.
- 13 Mostovaya I.V. Skorin A.P. Arxetipy i orientiry rossijskoj mental'nosti // Polis. – 1995. – № 4. – 25 b.
- 14 Nysanbaev A.N. Evrazijskijmezkhkonal'nyj dialog kak faktor obespecheniya kontinental'noj bezopasnosti i stabil'nosti // Kazaxstan i sovremennyy mir. – 2003. – № 3(6). – 161 b.
- 15 Oleshchuk Yu. Patriotizm protiv kompleksa // Svobodnaya mysl'. – 2001. – № 10. – 60 b.
- 16 Politologiya. E'nciklopedicheskij slovar'. – M., 1993. – 391 b.
- 17 Sorokin P. Chelovek.Civilizaciya. Obshhestvo. – M.: Politizdat, 1991. – 543 b.